

Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine*

Prilog ukazuje na elemente koji su gradu Puli u drugoj polovici 19. stoljeća davali obilježja kozmopolitiskog grada.

Grad: iznova ili prvi put?

Bolest, pustoš, nenaseljenost i umiranje na ostacima slavne prošlosti značajke su povijesti mnogih gradova te su postale gotovo općim mjestima u priči o urbanim sredinama. Glavna su to obilježja i pulske povijesti, ali zbog sasvim opravdanih razloga. Život se ovdje stoljećima nastavljao samo zahvaljujući doseljavanju uvijek novih žitelja, bilo s Balkanskog ili Apeninskog poluotoka ili iz drugih, više ili manje udaljenih, dijelova Europe. Etničke, jezične, vjerske i socijalne razlike tek su dio pozadine s kojom su novi stanovnici stizali u nekadašnju rimsku koloniju. U gradu u kojem 1638. među oko tri stotine ljudi žive samo tri *stare obitelji* teško je govoriti o autohtonosti stanovništva.¹ Istrani, Dalmatinci, Mlečani, Lombardijci, Furlani, Morlaci, uskoci, manje grčke i druge skupine: dolazili su i odlazili, rađali se i umirali, vjenčavali se i prilagođavali ili zauvijek nestajali.

Živeći na romansko-slavenskom ili talijansko-hrvatskom susretištu grad od 15. do 18. stoljeća broji između 300 i 4.500 stanovnika. Godine 1842. ima ih 1.126, 1857. 3.628, a 1910. čak 58.562. Riječ je o doista spektakularnom porastu od 1.614% u samo pedesetak godina.² Zašto i kako? Tko su doseljenici? Kako nastaje multikulturalni grad i kako ga doživljavaju njegovi novi žitelji?

Krivac je svemu jedna odluka austrijskih vlasti. Prve ideje o premještanju glavnog arsenala iz Venecije u Pulu potječu iz 1799., ali tek 1834. donijeta je odluka o pripremama za početak gradnje pomoćnog arsenala. Prema nacrtu Mlečanina Giovannijsa Casonija uz arsenal je trebala biti podignuta vojarna za oko 800 pripadnika triju mornaričkih postrojbi te kompleks zgrada za smještaj 180 stručnjaka i radnika. Za grad od kojih tisuću žitelja,

* Proširena verzija referata sa seminara *Faraway so Close. Communities, Peoples, Nations* koji je u organizaciji Međunarodne udruge studenata povijesti (ISHA) održan u Veneciji 30. prosinca 1998. – 4. siječnja 1999.

¹ Iz izvješća kneza-providura Bragadina. Bertoša, *Rijeka useljenika u ponorima puljskih nesreća*. U: *Pula – tri tisućljeća mita, tri tisućljeća stvarnosti*, 13. Glas Istre, Pula, srpanj-kolovoz 1993.

² Usporedbe radi, podaci o promjenama u istom razdoblju (Hrvatska u današnjim granicama i danas pet najvećih gradova, 1857.-1910.): Hrvatska +159%, Zagreb +367%, Split +197%, Rijeka +324%, Osijek +205%, Zadar +217%. Prema: *Kronologija: Hrvatska, Europa, svijet*. Ur. Ivo Goldstein. Zagreb 1996., str. 342.

značilo bi to najmanje podvostručenje. Pod nadzorom pukovnika Grazianija radovi su započeli 1846., ali će njihov tijek biti znatno drugačiji od planiranoga. Naime, revolucionarna su zbivanja u Veneciji 1848.-1849. potakla dvor da potraži sigurnije lučko uporište. Ratna je mornarica tada smještena u prostran i siguran Pulski zaljev, ali je još uvijek bilo neizvjesno hoće li glavna luka biti Pula, Trst ili neki drugi grad na istočnoj obali Jadrana. Nakon što je povjerenstvo na čelu s admiralom Hansom Birchom Dahlerupom, zapovjednikom austrijske mornarice, obišlo nekoliko gradova, 1850. je odlučeno da upravo Pula postane mjestom podizanja ratne luke i arsenala s brodogradilištem. Šest godina kasnije carska je obitelj položila kamen temeljac novog arsenala: započeo je preporod grada ili, možda točnije, rođenje modernog srednjoeuropskog urbanog središta na jadranskom dijelu Sredozemlja.

Zid: između razloga i posljedice

Četrdesetih godina 19. stoljeća Pula je posjetiteljima još uvijek poznata samo po prirodno zaštićenoj luci, dobro očuvanim antičkim spomenicima i počecima sustavne arheološke djelatnosti.

*Gorostasna jedna zgrada, anfiteatar starinski, djelo čovječanskih rukah, koje kako se na njem činjaše, u perkos svim nepogodam vrěmena iz groba davnjih stolětjah oholu glavu svoju u sadašnjost kasnih unukah pruža, pade nam najprije u oči i napuni nas velikim začudjenjem. (...) Luka od Pole jest sěgurna i okružena brežuljci napunjenimi cvětjem, koji ju velè rese, kakono i otok maslinski, koi se posrěd nje nalazi.*³

Uljanik će vrlo brzo izgubiti svoj idilični lik i više neće biti *maslinski otok*. Grad koji je za glavnu luku izabrao Danac Dahlerup i za čije je širenje prve skice napravio Poljak Viktor Domaszewsky počeo je nezaustavljivo rasti: broj kuća s 214 1842., 1880. raste na 1244, a 1910. na 4240.⁴ Stručnjaci iz Beča i Graza, iz Danske, Švedske i Češke te radnici iz svih dijelova Monarhije potrudili su se da već za petnaestak godina slika zaljeva bude sasvim drugačija. 1860-ih i 1870-ih nicalo je šezdesetak stambenih zgrada godišnje, 1880-ih po četrdesetak, stvorene su nove gradske četvrti. Činilo se sve kako bi se stanovnicima pružio lagodan život, i to ne na razini provincijskog središta, već pravog modernog velegrada.⁵ Nizu devetanestoljetnih europskih uzleta pridružio se još jedan koji se osjećao na svakom koraku: stanovi, škole, instituti, kazalište, muzeji, kina, hoteli, kavane, tramvaj, bolnički kompleks, velika zatvorena tržnica, casino, izletišta u okolici, dobra prometna povezanost, poštanski i telegrafski uredi. Uz vojnu, sve veću važnost poprima i trgovačka luka iz koje vodi najbrži put s mora u srednju Europu. Grad posjećuju brojni znatijeljnici, tu se preselio nadvojvoda Karl Ferdinand s obitelji, a svake dvije-tri godine u Puli je i sam car Franjo Josip I. – trebalo se neprestano diviti onome što je Monarhija u stanju učiniti.

Kako bi se grad mogao nesmetano širiti, srušeni su ostaci starih gradskih zidina, ali se sada iznutra podiže novi bedem koji će zauvijek sakriti razlog naglog napretka. Arsenalski je zid sa svojih 1.759 metara duljine odvojio *K. K. Krieges Marine See Arsenal* i vojnu luku

³ *Putovanje kralja saksonskoga iz Tersta u Dalmaciju*. U: Danica, br. 35, god. IV. Zagreb, 1.IX.1838.

⁴ Usp. M. Bertoša, *Pula – tri tisućljeća mita, tri tisućljeća stvarnosti*, 18-19. Glas Istre, Pula srpanj-kolovoz 1993.

⁵ Usp. B. Benussi, *L'Isria nei suoi due millenni di storia*. Venezia, Rovigno 1997. (Trieste 1924.), str. 562.

od ostatka grada. Istodobno nastaje niz manjih zidova i ograda koji su vojarne, mornaričke institute i časničke vile čuvali od radoznalih pogleda izvana.

Susret: narodi, jezici, kulture

Posljednja desetljeća 19. i početak 20. stoljeća bili su vrijeme stvaranja multikulturalne zajednice. Novi su život gradu trebali udahnuti novi stanovnici, a glavni razlozi njihova dolaska bili su vojna služba i rad u arsenalu. Mnogim je došljacima dolazak u Pulu bio prvi susret s gradom uopće. Svojim najvećim dijelom bili su to Talijani i Hrvati: zatečenim su se Talijanima pridružili oni iz Lombardije i Veneta, a Hrvatima sunarodnjaci iz Istre, Dalmacije i drugih krajeva. Kao radnici i vojnici dolaze i Slovenci, Česi, Slovaci, Poljaci, Ukrajinci, Rumunji, Mađari te Austrijski Nijemci. Potonji su ipak pristizali uglavnom kao časnici, a sa svojim su obiteljima činili povlaštenu skupinu. Susreti slavenskih, romanskih i germanskih različitosti, a unutar njih i starosjedilačkih i došljačkih, postali su dijelom svakodnevice.

Važan je bio odnos časnika i činovnika ratne mornarice prema domaćem stanovništvu. Osjećali su se naprama Talijanima i Slavenima ne kao gosti, već kao gospodari u zemlji – službeni položaj vlasti učinio je to samim po sebi razumljivim (...) Nisu postojale nikakve državne suprotnosti, domaći bijahu uglavnom prijazni i prilagodljivi, i znali su cijiniti korist koju im pruža udomljivanje takve ustanove kao što je ratna mornarica. Također se nerijetko događalo da su se kćeri dobrostojećih starosjedilaca udavale za pripadnike mornarice. Povrh toga valja se ovdje još sjetiti da se časnički i činovnički stalež popunjavao ljudima iz svih krajeva monarhije, dakle iz dvanaestak zemalja gdje je službeni i govorni jezik bio njemački.⁶

Popisi stanovništva s prijelaza stoljeća ne pružaju jasnu sliku nacionalnog sastava pučanstva jer je pripadnost određivana prema uporabnom jeziku (*Umgangssprache*). Može se, ipak, reći da je pri kraju procesa multikulturalizacije, 1910. stanovništvo bilo sačinjeno od nešto više od trećine Talijana, nešto manje od trećine Hrvata, 16% Austrijskih Nijemaca, 6% Slovenaca i 16% ostalih.⁷ Njemački je bio službeni, a najčešće se mogao čuti talijanski jezik. Čak 97% Puljana bili su rimokatolici.

Industrija je bila pod državnom zaštitom i jamčila je siguran posao i sigurnu plaću, a život u gradu nudio niz dodatnih pogodnosti. Hrvati iz okolnih sela, zaposleni u arsenalu, većim su dijelom ipak ostali dnevni migranti i nisu se u potpunosti integrirali u gradsku zajednicu. U prvim je desetljećima ubrzanog napretka dolazak u grad značio i talijanizaciju već u prvoj generaciji pa su tako i na javnim mjestima i među sobom pulski Hrvati govorili talijanski shvaćajući svoj izbor kao stvar prestiža. Na sjeveru kontinenta na sličan je način švedski jezik podizao ugled Finaca, danski Norvežana, njemački Čeha. Talijanski je do pred kraj 19. stoljeća bio gotovo isključivi jezik istarske gradske, dakle na neki način i elitne kulture. S narodnim preporodom i gospodarskim jačanjem hrvatskoga

⁶ F. K. Ginzkey, *Der Heimatsucher. Ein Leben und eine Sensucht. Vorspiel der Kindheit*. Ausgewählte Werke. Wien 1960. Prema: T. Arambašin-Slišković, *Koliki su te voljeli, moja Pulo!*. Zagreb 1996., str. 217-218.

⁷ Prema popisu 1910.: njemački 15.5%, talijanski 45.8%, slovenski 5.6%, hrvatski 16.2%, ostali 2.8%, stranci 14.1%. Temelj ranijim popisima bio je materinski jezik. U Istri je iste godine bilo 40.1% Hrvata, 36.9% Talijana i 23.0% ostalih. V. Žerjavić (*Doseljavanje i iseljavanje...* Glas Istre, Pula 1994.) demografskom analizom zaključuje da je desetak posto istarskih Hrvata, zbog određivanja nacionalne pripadnosti prema uporabnom jeziku, upisano kao Talijani. Stoga je i broj Hrvata u Puli morao biti veći od 16.2%.

građanstva, otvaranjem hrvatskih škola, knjižnica i štedionica Hrvati su od kraja 19. stoljeća, sada upravo kao Hrvati, sve prisutniji u svim oblicima gradskoga života. Godine 1883. u Istri je zakonski potvrđena njemačko-talijansko-hrvatsko-slovenska četverojezičnost, no pulska je gradska administracija, sačinjena od talijanskoga građanstva, odbijala odluku primijeniti čemu se Beč, zbog složenih odnosa s Italijom, nije mogao ili htio suprotstaviti. Domaći, a osobito netom doseljeni Talijani, tada su već držali da se grad nalazi na povijesnom talijanskom tlu, da na njega imaju veće pravo od ostalih naroda, osobito *neciviliziranih i barbarskih* Hrvata. Nijemce su pogrdno nazivali *gnocchi*, a Hrvate *sciavi*.⁸ Antičku povijesnu baštinu doživljavali su kao baštinu svojih izravnih predaka, a bečki projekt kozmopolitizacije kao nasilnu preobrazbu grada u slaven-sko-njemačku utvrdu.⁹

S jedne strane povici protiv Austrije i slavenizacije, s druge odanost caru i mornarici te buđenje nacionalne svijesti.¹⁰ Jedni protiv kozmopolitizacije jer ona znači djelomičnu detalijanizaciju, drugi za internacionalizaciju jer ona uključuje i slavenizaciju. Ne čude zato ni razmirice oko otvaranja hrvatske gimnazije u Pazinu, sukobi oko izbora glavnoga grada Istre i sjedišta istarskoga Sabora, prepucavanja po novinama, ulične tučnjave, kamenovanja, razbijanja, vrijeđanja, trganje plakata... Jasno je da međunacionalni odnosi nisu bili na zavidnoj razini, no stoji i da je Monarhija svim etničkim skupinama grad željela učiniti zajedničkom domovinom. Međutim, Talijani su takvu politiku doživljavali napadom na sebe, a Hrvati su iskoristili odškrinuta vrata kako su tada najbolje mogli.

Ma kako se život u gradu činio jedinstvenim, narodne su zajednice ipak živjele odvojenim kulturnim životima pri čemu je, naravno, nemoguće bilo izbjeći međusobne utjecaje. U mnoštvu je razlika prevladala trojna podjela: dnevne i tjedne novine na talijanskom (*Lžeco di Pola, Il giovane pensiero, Il popolo istriano, Il giornoletto di Pola*), hrvatskom (*Naša sloga, Hrvatski list*) i njemačkom jeziku (*Polaer Tagblatt, Adriatische Post*); talijanske, hrvatske i njemačke osnovne škole i knjižnice. Srednje su škole bile talijanske ili pak njemačke u kojima su slavenska djeca bila najbrojnija. Česti su gosti bili kulturno-umjetnička društva, zborovi i kazališne družine iz Hrvatske, njemački glumci, bečki Varieté. Zabavu su nudile i proslave godišnjica važnih bitaka, careva rođendana ili obljetnice caričine smrti, vrtni koncerti pred kasinom, nastupi orkestrara i zborova, obilježavanje katoličkih blagdana, a nekima i godišnjice zagrebačkoga Sveučilišta. Predavanja su, primjerice, održali poznati austrijski književnici moderne Hermann Bahr i

⁸ Usp. M. Balota, *Puna je Pula*. Pula, Rijeka 1981., str. 100.

⁹ Usp. Benussi, 1997., str. 563.: "... questa città avrebbe potuto divenire in un tempo non lontano una città žcosmopolitaz come usavano chiamarla i patrioti austriacanti, cioè una città fortezza slavo-tedesca..." Nasuprot tome: "Hočeš, nećeš, Pula mora da bude nekako internacionalna, t.j. slika i prilika carevine, jer se u Puli stječu sinovi svijua naroda austrijskih, ponajviše Hrvata, Slovenaca, Čeha i Niemaca." (Naša sloga, god. XXX., 1899., br. 14)

¹⁰ Usp. Giuseppe Lauro-Aiello, *Pola: monografia storica*. Trieste 1931.: "L'Austria si godeva, invece, a piantare sulle nostre piazze i simboli della propria dominazione ed era abilissima nello scegliere i più antipatici, i più umilianti, i più provocatori. (...) Cercava di essere odiata quanto più fosse possibile." (str. 6), "...intense a dare alla città quell'impronta tedesco-slava, che ormai caratterizzava la marina stessa." (str. 76), "Gli slavi evidentemente vivevano d'illusioni e nella loro aberrazione non si accorgevano che tutto è possibile fuorchè soffocare l'anima di un popolo." (str. 87).

Naša sloga, 1899.: "Za tu bezobraznu čeljad Slaveni su sami barbari, slični najzadnjim plemenom u Africi, na stupnju kulture nedalekom od životinja..." (br. 21), "Ne samo da nismo barbari, nego smo, hvala Bogu, barem njima [Talijanima] ravni, ako ne daleko pred njima." (br. 25), "...ovdje je stožer junačke mornarice našega Cesara i Kralja, koja je puna hrvatske djece, a ta se nesmije tudjiti ni kralju ni domovini i zato ne smije da gubi svoj jezik, to glavno obilježje narodnosti." (br. 22).

Karl Kraus te talijanski profesor Arturo Labriola.¹¹ Mornarički je orkestar svirao više-nacionalni repertoar, a u školi stranih jezika tražio se čak profesor japanskoga.

Naposlijetku, mozaiku nacionalno-socijalne strukture moguće je dodati još jednu zanimljivost. Iako su se zajedno mogli buniti protiv poreza na šećer, imućniji mladenci Talijani rado su putovali po blaženoj zemlji Italiji, dok je mladi hrvatski par znao otići put bijeloga Zagreba, hrvatske metropole.¹²

Plan grada: tko prolazi ulicama?

Uspoređujući različite planove grada, primjerice one iz 1836. i 1912. godine, već se na prvi pogled zorno pokazuju razlike. Na mjestu zidina, voćnjaka, maslinika, vinograda i prirodne obale pojavila se pravilna mreža ulica, zgrade, parkovi, pruge i popločano lučko pristanište. No, tko se krije iza škura, tko u uskoj uličici pije uz bačvu pred kućom i tko kome maše iz tramvaja? Godine 1875. svoja je zapažanja zabilježio francuski putopisac Charles Yriarte:

Suprotnost između dva burga je potpuna: u talijanskome dijelu sve je slikovito, neočekivano, spontano; u austrijskome dijelu vlada red, čistoća, mir i strogost njemačkoga duha. U građanskoj se Puli pije vino, u vojnome dijelu – pivo.

*Ta kolonija naliči na neki njemački grad gdje se svijet okuplja da sluša glazbu s časnicima koji dolaze po dvojica, uvijek srdačni, uljudni, umiljati, kakvi već jesu Austrijanci. Dolje, pak, na Trgu, čovjek bi stekao dojam da se nalazi u Ferrari ili kakvoj općini pokrajine Treviso, kada ne bi susretao ljude u mornaričkoj odori, ili one u odjeći hrvatskih seljaka koji dolaze na trg.*¹³

Između vojnog i civilnog dijela moguće je na planu ucrtati granicu, no ona ne bi bila u potpunosti opravdana jer niti je vojni dio samo vojni i njemački, niti je civilni samo civilni i talijanski. Traže li se razlike među dijelovima grada, izdvojenih je cjelina više negoli dvije. Obnovljeno je središte zadržalo pretežno mletački karakter, ali mu je trgovački dio davao srednjoeuropski ton, osobito kada bi mornari tu provodili svoje slobodno vrijeme. Dio iza Arene naseljen Hrvatima i Talijanima zadržao je ugođaj mediteranskog gradića. Najzanimljivija je četvrt Sv. Polikarpa, često nazivana Novom Pulom, nastala između središta, arsenala i jednog od predgrađa. Bio je to pretežno austrijsko-njemački elitni dio grada s mornaričkim vojarnama i institutima, stambenim zgradama i vilama. Gradske vlasti opirale su se čak i održavanju cesta u ovoj četvrti. Između Sv. Polikarpa i arsenala smjestile su se barake, radničko naselje i vjerojatno najsiromašniji dio grada.

Razglednice: mjesto ujedinjenja?

Slika grada koju je on o sebi slao daleko u svijet najbolje se ogleda u razglednicama, različitim i brojnim jer Monarhija je htjela pokazati ono čime se ponosila. Pošiljatelji su obični turisti i tragači za (tada konačno) zdravim zrakom, zaljubljeni vojnici, privremeni ili nešto stariji Puljani. Bile one tiskane u gradu ili čak u Dresdenu, kupljene u *Schrinner*

¹¹ Usp. Balota, 1981., str. 114. Vidi također: Bruno Dobrić, *Kraus u Puli 1913*. U: Nova Istra, god. III., sv. VIII., br. 1, Pula, proljeće 1998.

¹² Vidi *Naša sloga*, br. 27, 30, 1899.

¹³ *Pula...*, 19. Glas Istre, 1993.

Buch- und Papierhandlungu u Arsenalskoj ulici ili ne, stizale su i u najzabačenije krajeve Monarhije, a pomoću brodova, poput korvete *Erzherzog Friedrich* koja je u travnju 1874. iz pulske luke krenula na put oko svijeta te se u nju vratila lipnja 1876., još i dalje.¹⁴ Poneku je možda poslao i Hermann Bahr koji se, s druge strane blještave slike koja uvijek prikazuje samo najbolje, mogao kritički osvrnuti na sliku moderne Pule.

*U Puli smo. Dok uplovljujemo mimo grebena, tornjeva, bedema, šipaka i visokih ratnih brodova, vjetar razdire oblake, izbija sunce, kroz lukove arene plavi se nebo. Meni je uvijek iznova čudno vidjeti je. Rimljanin je umio stajati; uza nj je svaki drugi narod koprcav. I što on postavi, to stoji. Stoji i pušta vremena da oko njega teku. Ta arena i, dalje tamo prijeko, Augustov hram, vani slavoluk što ga je Salvia Posthuma podigla tribunu Sergiju, svomu suprugu, za njegovu pobjedu nad Ilirima, sve to stoji tu kao okamenjena vječnost. Čovjek nikako ne može zamisliti da toga jednom nije bilo. A cijeli taj nečisti žuti grad izdaleka pokraj toga kao da je samo naslikan, na rupičastu platnu koje se prelijeva.*¹⁵

Tiskani natpis na njemačkom *Gruss aus Pola*, ili na talijanskom *Un saluto da Pola*, slijedio bi potpis Hrvata *Znidaršića* ili Čeha *Karla*.¹⁶ Na prijelazu stoljeća razglednice su dobile i svoj hrvatski lik: *Zentral-Merkthalleu i Mercatu centrale* pridružila se *Glavna tržnica; Deutsche Staatsvolkschule i Scuola popolare tedesca* postala je i *Državna njemačka pučka škola*.¹⁷ Težina je to kakvu nemaju razglednice iz druge polovice 20. stoljeća koje se svojom višejezičnošću simbolički nastoje približiti najraznorodnijim turistima. Proces prihvaćanja i neprihvaćanja trojezičnosti moguće je vidjeti na razglednici koja prikazuje vojno kupalište sa školom plivanja, otvoreno 1899. Razglednica koja je, za pretpostaviti je, tiskana tijekom sljedećih nekoliko godina izvorno nosi samo jedan natpis: *Scwimmschule*. Naknadno su otisnute, ili kakvom drugom tehnikom nevjesto dodane, hrvatska i talijanska inačica: *Vojničko kupalište – Bagni militari*. Razglednica je mogla biti poslana znatno kasnije, za očekivati je ipak prije svršetka Prvoga svjetskog rata, a u tom je trenutku hrvatski natpis bio rukom precrtan. Neovisno o tome je li to djelo izdavača, prodavača, pošiljatelja ili poštara, sigurno je da je bilo onih kojima tada opravdana višejezičnost nije odgovarala. Dio je to nemira i strahova koji će za prvu težu posljednicu imati nemila zbivanja poslije Prvoga svjetskog rata.

Ljepšu sliku ipak odaje jedna druga, nešto starija razglednica poslana kolovoza 1899. koja nikako nije usamljeni primjer: fotograf je Hrvat (*Sintić*), izdavač Talijan (*Clapis*), natpis njemački i talijanski, a pošiljatelj austrijski časnik češkoga prezimena – šarolikost ujedinjena na samo jednoj razglednici.¹⁸ Zajedništvo sigurno veće od simboličkoga jer ovi su natpisi na razglednicama bili slika kompleksnog identiteta.

Putnici i gosti: James Joyce

Ceste, redovite Lloydove parobrodske linije s Trstom i drugim jadranskim gradovima te redovita željeznička veza s Bečom povećale su mobilnost ljudi i privukle brojne posjetitelje.

¹⁴ Vidi Emil Kazimir Žeravica, *Daleka mora: Pula i pomorski pothvat 1874-1876*. Pazin, Pula 1990.

¹⁵ Hermann Bahr, *Dalmatinsko putovanje*. Zagreb 1991. Str. 29-30.

¹⁶ Vidi D. Načinović, *Pula sa starih razglednica*. Pula 1995.

¹⁷ Vidi isto, str. 157, 166.

¹⁸ Vidi isto, str. 129.

*Ceste i željeznica dobro i brzo spajaju Pulu s ostalom Istrom, parobrodi sa kvarnerskim otoci. (...) Ovdje je središte Istre, jer od Herpelja do Pule od prilike toliko je, koliko od Pule do otoka Lošinjskih. Ovo je najveći grad Primorja iza Trsta, i podaje neke udobnosti, koje u drugih manjih gradovih zaludu tražiš.*¹⁹

Sigurno najpoznatiji gost je James Joyce kojeg je u Pulu, gdje je živio šest mjeseci na prijelazu 1904. i 1905., dovela potraga za poslom. Riječ je o najslavnijoj pulskoj kozmopolitskoj epizodi. Dvadesettrogodišnji Irac nakon Dublina, Pariza i Londona, iz Züricha stiže u Trst i Pulu, na austrijsku obalu, kao profesor engleskoga jezika u lancu škola za strane jezike Berlitz. Voditelj je pulske škole Talijan Alessandro Francini Bruni koji mu postaje ovdašnji najbolji prijatelj te se čudi Joycevom arhaičnom talijanskom naučenom na temelju književnosti cinquecenta i uči ga pjevati lokalni napjev *Xe meio un bicier de dalmato*. Hrvatski je u školi podučavala Amalija Globočnik koja je ujedno bila i tajnica.

*Ovo ovdje je nova škola i gotovo svi moji učenici su časnici u austrijskoj mornarici. (...) Ovdje govore tri jezika – talijanski, njemački (službeni jezik) i slavenski. Međutim je talijanski koji govore jako iskvaren. Ja ću izmijenjivati lekcije s njemačkim učiteljem, jer želim također govoriti i njemački. Ovdje nema više od tri ili četiri Engleza, a svi su "znamenite osobe".*²⁰

Joyce posjećuje hrvatski Narodni dom, iz europskih središta stižu mu književne publikacije, zalazi u Cafe Miramar gdje lista Figaro i misli na Pariz, ali sve to nije bilo dovoljno.

*Pokušat ću preseliti u Italiju što prije bude moguće, jer mrzim ovu katoličku zemlju s njezinih stotinu naroda i tisuću jezika...*²¹

Međutim, baš kad se privikao i počeo uživati u životu sa svojom Norom Barnacle, pokazalo se da vojska i kozmopolitizam ne idu zajedno. U gradu u čijoj je luci bilo zabranjeno fotografirati se bez dozvole, vlasti su otkrile krug špijuna pa su svi stranci u ožujku 1905. morali napustiti Pulu. Dvor je, čini se, ideju multikulturalnosti svoje glavne luke ograničio na kulture unutar granica Monarhije. Na svoj su način to osjetili i Talijani, osobito nakon osnivanja talijanske države.

Djeca: rat kao igra

Potjecala su iz različitih obitelji, govorila različitim materinskim jezicima, polazila različite škole, ali kako su se djeca igrala? Kasnije poznati austrijski književnik Karl Franz Ginzkey krajem je osamstosedamdesetih bio tek dječak koji je u novim gradskim četvrtima tražio prijatelje. Dio grada s vilama austrijskih časnika i onaj sa siromašnim radničkim kućama dijelila je livada – pruručno igralište, zapravo malo bojno polje, ničija zemlja za koju se valjalo boriti, pa i kamenjem.

S druge strane kamenite livade, kao predgrađe samo za sebe, ležale su mnogobrojne niske kućice arsenalotta, radnika u mornaričkom brodogradilištu, koji bijahu gotovo svi domaći, slavensko-talijanske narodnosti. A njihovi sinčići, otrcani, bosii, crnokosi

¹⁹ U: *Naša sloga*. God. XXX., br. 22, Pula, 6. srpnja 1899.

²⁰ Iz Joyceovih pisama. Prema: Arambašin-Slišković, 1996., str. 418.

²¹ isto, str. 424.

*dječaci, koji su se tamo cio dan po pustopolju motali, bijahu moji neprijatelji, i bilo ih je bezbrojno mnoštvo, kao pijeska u moru.*²²

Godine ranoga djetinjstva, onovremenog omiljenog doba života, provedene u Grazu, otežale su dječaku prilagođavanje novoj, iako rodnoj sredini.

*Samo onaj tko je došao na svijet u zemlji u kojoj se ne govori njegovim jezikom može shvatiti dvostruki život koji sam kao mali dječak vodio u svom rodnom gradu. Velika je razlika ako se odraste u sredini vlastitog ili tuđeg naroda. (...) Moji mali školski drugovi bijahu uostalom većinom odrasli u Puli, oni su se od prvih dojmova naviknuli na južni karakter kraja i ljudi, nisu znali za ništa drugo, i nisu osjećali ni najmanju mogućnost dolaženja u sukob s okolicom.*²³

Važno je upravo ovo posljednje: djeca koja su od početka živjela u multinacionalnoj sredini osjećala su to kao nešto prirodno i nimalo neobično, a različitosti su djetinjstvo činile zanimljivijim, posebnijim. Jesu li hrvatska i talijanska djeca pritom voljela snijeg koji je u gradu tako rijetko padao i jako nedostajao nekoj njemačkoj djeci, i jesu li mali Ivan i Giovanni darove nalazili pod božićnim drvцем poput maloga Johanna, čini se potpuno nevažnim.²⁴ Dječje su razmirice neizbježne, no razumijevanje među najmlađima je postojalo i na njima je bilo otvoriti putove komunikaciji, povezati četvrti, razmijeniti običaje.

Žene: razlika dolazi s rođenjem

Supruge časnika, supruge radnika i seljanke tri su skupine u koje se mogu svrstati sve onodobne žiteljke grada i okolice. Prve su obično govorile njemački, druge i treće pretežno hrvatski ili talijanski. I bez nagađanja koje su od njih krišom ili možda javno pile pivo, a koje vino, razloga za njihovo uvrštavanje u multikulturalni gradski sklop sasvim je dovoljno.

Charles Yriarte je šetajući gradom, njegovim novim i starim dijelovima, uočio razlike između srednjoeuropskog i mediteranskog tipa žena:

*Žene su u dijelu oko Trga crнке ili smedokose, blijede i živahne; na drugoj su strani plave, zaobljene, ridaste i smirene.*²⁵

Ljeta 1898., za svog drugog boravka u dosadnoj i odvratnoj Puli kod sestre Ivane, dvadesetdvogodišnji Ivan Cankar, tadašnji bečki student i budući slovenski pisac, u pismu Ljubljankanki Anici iznosi svoje dojmove o Puljankama.

*Žene izgledaju ovdje tako impertinentno, sasvim drugačije nego u Ljubljani; većinom su napidrane i obrve i usta pak šminkaju; polovica lica je bijelih, sa širokom bradom, punim obrazima i niskim čelom; oči nevelike, crne i koje rado zagledaju; usta puna i široka; ljepše su seljanke koje jutrom dolaze u grad; lica su im smeđa, a oči sjajne – češljaju se neobično smiješno kao da bi oko glave nosile krunu sitnih crnih pužica...*²⁶

²² Ginzkey, *Der Heimatsucher*. Prema: Arambašin Slišković, str. 253.

²³ isto, str. 217.

²⁴ Usp. isto, str. 219, 255.

²⁵ *Pula...*, 19. Glas Istre, 1993.

²⁶ Arambašin-Slišković, 1996., str. 316-317.

Seljanke su Mlićkarnici braće Znidaršić mlijeko mogle prodavati, dok su ga kupovati mogle žene iz časničkih i radničkih obitelji koje su se za sunčanih podneva susretale u ulici uz arsenalski zid. Jednima je zavjetrina bila pogodna za šetnju, a drugima, koje njemački nisu govorile, tek jedini put do glavnog arsenalskog ulaza gdje su svoj ručak čekali muški članovi obitelji.

*Elegantne mame vodile su svoju lijepo odjevenu djecu za ruku, a pokraj njih dadilje su gurale kolica iz kojih su izvirivale samo glavice brižno njegovane dojenčadi. "Prava Nizza!" uzvikivale su gospođe susrećući se, uživajući u toplini zimskoga sunca. Brzo su prolazili elegantni časnici, pozdravljajući nasmiješeni s rukom na kapi. Oko podneva pojavljivale su se žurnim korakom grupe žena hitajući velikim vratima brodogradilišta što bijahu preko puta mornaričke vojarne. Te žene nisu nosile šešire i njihova odijela bila su stara i pohabana.*²⁷

Prolazila je ovuda (možda sa svojom sluškinjom, Cankarevom sestrom Karolinom) i buduća austrijska spisateljica Paula von Preradović, unuka jednog od najpoznatijih hrvatskih pjesnika, i promatrala radnike koji su jeli na stubama držeći posudu s hranom u krilu. Šetačima je hrana čudno izgledala i sasvim drugačije mirisala od one što su je dobivali na svojim besprijekorno bijelim stolnjacima. Higijena radničkih talijansko-hrvatskih domova nije odgovarala njemačko-austrijskom ukusu i često je bila onaj jedini praktični razlog nenastanjanja u ulicama s talijanskom ili hrvatskom većinom. Žene različitog porijekla tako su se, osim izgledom, razlikovale i u vođenju kućanstva: Mitteleuropa i Mediteran susreli su se na gradskim stolovima, zajedno Wiener Schnitzel i slane srdele.

Godina 1918.: svršetak

Budućnost grada temeljena na postojanju jedne vojske i jedne države nije se mogla ostvariti. U knjizi Pola: seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft anonimnog autora, tiskanoj u Beču 1886., stoji glavna odrednica dvorske politike: "Die Stadt musste sich mit der Marine identifizieren..."²⁸ Grad se možda poistovjetio s mornaricom, ali građani (Nijemci, Česi, Slovaci, Mađari, Slovenci, pa i Talijani i Hrvati) koji su ga činili nisu se identificirali sa svojim gradom. Znakoviti su dojmovi hrvatskoga putopisca Franje Horvata-Kiša iz 1914.

*U Puli čitaš na svačijem licu, na svakoj stvari značajku privremenosti. Sve govori: 'Ne, nijesmo mi odavle. Mi smo ovdje tek toliko.'*²⁹

Tada je u Puli bilo oko 100.000 ljudi, od čega su polovicu činili vojnici.³⁰ Dok ljeta 1917. talijansko zrakoplovstvo nije počelo s bombardiranjem, u gradu se rat nije izravno osjetio. O njemu se raspravljalo i čitalo u novinama što su stizale iz Beča, Graza, Praga, Zagreba, Rijeke, Splita, Osijeka, Ljubljane, Krakova, Beograda, Berlina, a kavane su goste privlačile reklamirajući se neutralnim novinama iz Züricha i Basela.³¹ Istodobno je

²⁷ Paula von Preradović, *Kindheit am Meer. Fragmente eines autobiographischen Romans*. Gesammelte Werke. Wien 1967. Prema: Arambašin-Slišković, 1996., str. 194.

²⁸ Str. 88.

²⁹ F. Horvat-Kiš, *Istarski puti*. Zagreb 1919., str. 189.

³⁰ Usp. Balota, 1981., str. 123.

³¹ Usp. isto, str. 175.

neslaganje Monarhije i Talijana dosizalo vrhunac. Sumnjiv je bio čak i način odijevanja, a il gentil fiore della margherita, kao znak štovanja talijanske kraljice, vlastima nije bio omiljeni cvijet. Početak studenog 1918. kraj je postojanja multikulturalne zajednice. S kolodvora je dnevno polazilo nekoliko vlakova kojima je zauvijek otišao velik dio od one dvije trećine gradskog stanovništva koje su živjele na teret proračuna monarhije u raspadanju.³²

Dvor je iz zapuštenoga mjesta uspio stvoriti grad, sagraditi ga, dati mu stanovnike, ali godine napretka i ugode obogaćene svim začinima modernog srednjoeuropskog urbanog života prekratko su trajale da bi stvorile naviku i osjećaj pripadnosti. Poraz vojske i raspad države bili su zato dovoljan razlog za odlazak svih koji grad nisu ni stigli uistinu početi osjećati svojim, ali i onih koji su bili prisiljeni napustiti ga pred skorim udarom nove države na njegove krhke multikulturalne i kozmopolitske sastavnice.

Poslije svršetka: pogled na ostatak stoljeća

S propašću velike monarhije dvanaest naroda nestali su i razlozi za postojanje monarhije u malom. Velika je gubila narode i teritorij, a mala stanovnike i sve ono što se iz nje dalo iznijeti. Kao što nije stvorena opća austrijska svijest za sve stanovnike Monarhije, tako nije bilo ni zajedničke pulske svijesti. Zbog toga je malo ljudi rođenih u Puli na prijelazu stoljeća, tu i umrlo. U nekad skupom gradu kuće su se devetstodvadesetih prodavale u bescijenje, no dovoljno kupaca nije bilo.³³

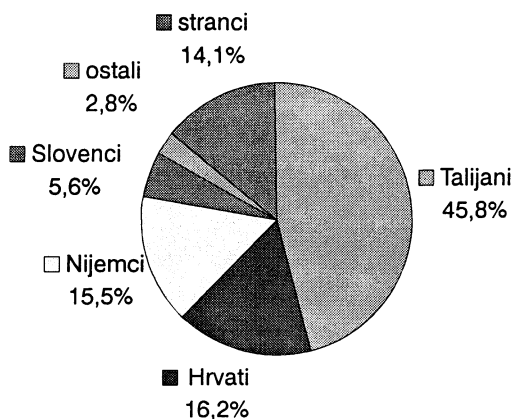
Nedovršeni proces integracije slijedilo je razdoblje nacionalne isključivosti, nepriznavanja i nepoštivanja drugoga, njegova nasilnoga brisanja te nametanja jedne od kultura kao one prave i jedino moguće. Uslijedila su desetljeća promjena vojski, novi su podstanari silom ili dobrovoljno ulazili u nekad austrijske vojarne iz kojih se i opet iznosilo sve što se moglo iznijeti, ali je istodobno i grad gubio (možda već) stare i dobivao neke nove Puljane. Ritam mijena nije pogodovao (ni održavanju ni stvaranju urbanoga mentaliteta i prepoznatljivog identiteta). Možda je svemu kriva slavenska sumornost?³⁴ Izvori jedne narodne kulture bili su blizu, pripravnici biti utočištem, uvijek živi i prisutni, ali u gradu potisnuti pred naletima drugih, udaljenijih, bilo sličnih ili različitih tradicija. Povukli su se u polje privatnog i tako zatomljeni lišili javno dijela osobitosti, zakinuli ga za dio podloge na kojoj se moglo razvijati. Utjecaji i dodiri traže prilagodbe i pretvorbe koje se moraju odvijati sponatno i nesputano, bez kruta prenošenja gotovih modela ili naglih rezova. Nalaženje raznorodnih sastavnica na zajedničkoj osnovi, pa i asimilacija manjinskih u bilo kojem smislu, tada su prirodni izlaz želi li se pronaći svaki zajednički javni identitet, pa tako i gradski ma kako multikulturalan u svojem polazištu bio. Veza s okolicom je neminovna i poželjna, ali ni zaleđe ne može činiti grad, neovisno o tome koliko je s njime blisko. Grad ne čine ni vojne baze na njegovu rubu ili u okolici, ni amfiteatar davno podignut upravo izvan gradskih bedema. Doista se čini kako je Arena bila jedina čvrsta točka oko koje se nastojala pričati priča o Puli, točka sigurna i pogodna jer je vremenski dovoljno udaljena. Nevolja je što su neki u njoj vidjeli začetak svoje povijesti i dokaz opstojnosti, a drugima je bila ponudena kao sasvim prihvatljiva slika bezvremenske prošlosti.

³² Usp. isto, str. 80.

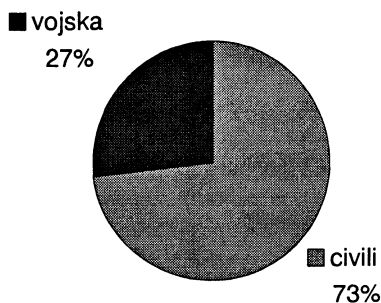
³³ Usp. Hrvoje Mezulić, *Istarske nevolje*. Novosti, Zagreb, 23.VII.1925. Prema: Arambašin-Slišković, 1996., str. 371, 377.

³⁴ Usp. Miroslav Bertosa, *Istra između zbilje i fikcije*. Zagreb 1993., str. 30.

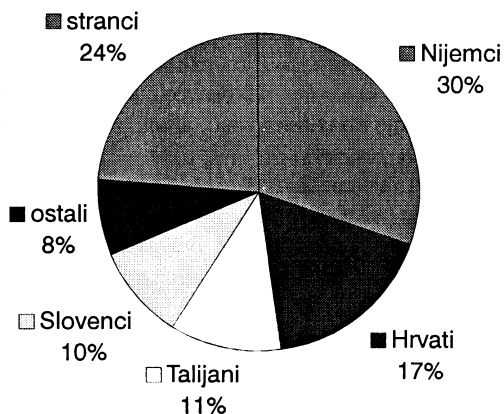
Regionalno, nacionalno i nadnacionalno, civilno i vojno, urbano i ruralno, elitno i barbarsko, uvijek se iznova, ali u drugačijim prilikama i većinom ne samo od sebe, nalazilo zajedno i činilo nove strukture. U jednom su trenutku stvorili kakav takav kozmopolitizam, privid kojega je donekle opstao, ali su prečesto u pitanje dovodili samu urbanost čiji se izraz čuvao, ali je sadržaj bivao dvojbena. Europske i svjetske prilike na čudan su se način poigrale s Pulom. Revolucija 1848. stvorila je potrebu za novom i sigurnijom lukom, a svjetski su ratovi napravili dva reza čije će se posljedice dugo osjećati. Puli u posljednja dva stoljeća nije nedostajalo doseljenika, ali čini se da za konačno oblikovanje identiteta nikada nije bilo dovoljno vremena, a mentaliteti kao što se sporo mijenjaju, jednakom se sporošću stvaraju i stapaju u nove. Kraj je 20. stoljeća donio svoje promjene, ali od posljednjega velikog reza protekla je polovica stoljeća, neki su naraštaji otišli, a mnogi u međuvremenu zajedno odrasli. Priča o Ivanu, Giovanniju i Johannu dobila je nove nastavke, na gradskim su se stolovima kušala nova jela. Povijest ide dalje i promjene su neizbježne, no možda je konačno dobar trenutak za stanku, za svršetak određene vrste privremenosti koja svakome gradu prijeći postati Gradom.

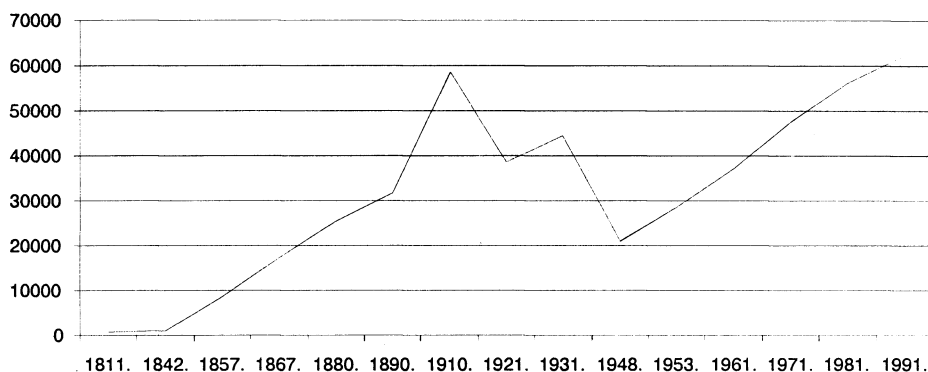
Popis 1910. Umgangssprache 58562 stanovnika

Civilno i vojno stanovništvo u gradu

Vojno stanovništvo 1910. 16014 (27.35%)

Pula 1811.-1991.

Summary

The Elements of Cosmopolitanism in the Town of Pula (1850-1918)

From the mid-forties of the 19th c. Pula, on the very tip of the Istrian peninsula began to develop into the main port of the Habsburg navy and a large shipyard was built, because Venice was not safe. Pula had 1.126 inhabitants in 1842, 3.628 in 1857 and 56.562 in 1910. It was a spectacular increase. The author investigates the ways how newcomers were creating multicultural society: elements of regional, national and supranational, of civil and military, of rural and urban, of elite and barbarian were intermingling. Nevertheless, the essence of the urban identity of Pula was still doubtful.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RAD OVI

32-33

ZAGREB 1999.-2000.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Neven Budak

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Maticka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5. X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica

Iva Makvić

Prijevod sažetaka

Marina Denona-Krsnik (njemački)

Ivo Goldstein (engleski)

Tisak

KRATIS, Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u srpnju 2001. godine

Naklada

300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 32-33

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. - Zagreb

: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta,
1999.-2000. – 520 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X